

УДК 343.98

Соколовська І. М., науковий співробітник лабораторії товарознавчих досліджень Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

Кунділовська Т. А., кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри туристичного та готельно-ресторанного бізнесу Одеського національного економічного університету

ОСНОВНІ ВИМОГИ ЩОДО ЯКОСТІ ТА БЕЗПЕЧНОСТІ МОЛОЧНИХ ПРОДУКТІВ

BASIC REQUIREMENTS FOR QUALITY AND SAFETY OF DAIRY PRODUCTS

Анотація. Проаналізовано основні нормативні документи, які регламентують якість та безпечність молока і молочних продуктів. Досліджено напрями гармонізації національного та європейського законодавства в питаннях контролю якості й безпечності молока та молочних продуктів. Зазначено важелі впливу на виробників молочної продукції з боку державних органів влади, необхідність забезпечення системи контролю.

Ключові слова: молочні продукти, якість, безпечність, контроль якості молока.

Abstract. The main normative documents regulating the quality and safety of milk and dairy products are analyzed. The directions of harmonization of national and European legislation in the field of quality control and safety of milk and dairy products are studied. The levers of influence on dairy producers by state authorities and the need to ensure a control system are indicated.

Key words: milk products, quality, safety, milkquality control.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Серед харчових продуктів молоко та молочні продукти посідають одне з провідних місць за обсягами споживання. Наявність у складі молока легкозасвоюваних органічних речовин (білків, жирів, вуглеводів), а також мікроелементів, вітамінів, ферментів тощо, необхідних для організму людини, робить його незамінним харчовим продуктом.

Значна кількість споживачів різних цільових груп обумовлює широкий асортимент молочних продуктів, які відрізняються за призначенням, споживними властивостями, технологією, упаковкою, термінами зберігання. Разом з тим через недотримання технологічних режимів, порушення санітарно-гігієнічних умов виробництва, обробки й транспортування, здійснення фальсифікації молоко та молочні продукти не лише втрачають свою поживну цінність, а й можуть бути небезпечними для здоров'я споживачів. У цілому це призводить не лише до індивідуального споживацького ризику, а й ризику для суспільства загалом.

З огляду на динамічний розвиток сучасного ринку молочної продукції, значне розширення асортименту на внутрішньому товарному ринку особливо гостро постає проблема визначення безпечності молока та молочних продуктів, а також виникає нагальна необхідність постійного моніторингу якості даного виду продукції.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Питанням розвитку молочного сектора й виробництва молока, теоретичним і практичним аспектам формування та функціонування ринку молока і продуктів його переробки присвячено багато наукових праць вчених економістів-аграрників. Серед них роботи В. Андрійчука, В. Бойка, Н. Голомші, Н. Саперович, О. Шпичака та ін. Якість молока та молочної продукції в Україні вивчали В. Пархоменко, О. Сень.

Дослідженнями О. Чагаровського, Н. Новгородської, Г. Дейниченко, П. Капітули та інших внесено значний вклад у вивчення безпечності та якості молочних продуктів, розроблено сучасні підходи й методики оцінки їх якості, походження, справжності та відповідності. Зарубіжні системи забезпечення якості молока вивчає В. Галушко, В. Ціхановська, І. Висоцька. Необхідність підвищення якості як запоруки підвищення економічної ефективності виробництва молока обґрунтовують С. Канцевич, І. Жалінська, С. Остап'юк.

Однак, незважаючи на велику кількість досліджень, проблема низької якості молока залишається недостатньо вирішеною та потребує більш глибокого обґрунтування, особливо з огляду на сучасні вимоги функціонування спільного європейського ринку, необхідність впровадження систем управління безпечністю харчової продукції та потребу України в нових ринках збуту вітчизняної молочної продукції.

Мета роботи – визначення основних національних та європейських законодавчих і нормативних принципів забезпечення якості та безпечності молочної продукції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основними засадами державної політики щодо забезпечення якості та безпеки продуктів харчування і продовольчої сировини є: пріоритетність збереження і зміцнення здоров'я людини; створення гарантій безпеки для здоров'я людини під час виготовлення, ввезення, транспортування, зберігання, реалізації, використання продукції; державний контроль і нагляд за виробництвом продукції; підтримка контролю якості харчових продуктів з боку громадських організацій; координація дій органів виконавчої влади при розробці та реалізації політики щодо забезпечення якості й безпеки харчових продуктів; встановлення відповідальності виробників, продавців харчових продуктів, продовольчої сировини за забезпечення їх якості та безпеки [1].

Основними документами, якими підтверджується якість і безпека продукції, є: декларація про відповідність, сертифікат відповідності, висновок

державної санітарно-епідеміологічної експертизи, свідоцтво про державну реєстрацію, гігієнічний сертифікат, сертифікат якості та карантинний дозвіл. Розроблення й виробництво харчових продуктів, упровадження нових технологічних процесів їх виробництва й обробки, а також матеріалів, що контактують з продовольчою сировиною або харчовими продуктами під час виготовлення, зберігання, транспортування та реалізації, дозволяються головним державним санітарним лікарем на підставі позитивного висновку державної санітарно-епідеміологічної експертизи згідно зі ст. 17 Закону України «Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення» [2].

Вимоги щодо виробництва молочної сировини, контролю, санітарного нагляду, забезпечення якості харчової, зокрема молочної, продукції в Україні регламентуються Законами України «Про молоко та молочні продукти», «Про ветеринарну медицину» [3; 4].

Основні вимоги щодо здійснення закупівлі та приймання молока коров'ячого викладено в ДСТУ 3662:2018 «Молоко-сировина коров'яче. Технічні умови», який набув чинності з 1 січня 2019 р. Цей документ скасовує ДСТУ 3662-97 «Молоко коров'яче незбиране. Вимоги при закупівлі» в частині вимог до молока екстра, вищого та першого гатунків. Щодо вимог до молока другого гатунку ДСТУ 3662-97 буде скасовано з 1 січня 2020 р. Але з цієї дати буде встановлено дворічний перехідний період, упродовж якого молоко 2-го гатунку буде прийматися, але виключно для технічних цілей (корми для тварин, казеїн тощо). Якість молока питного в Україні регламентує ДСТУ 2661:2010 «Молоко коров'яче питне. Загальні технічні умови».

Державний контроль за якістю молока і молочної продукції складається з таких підрозділів:

1. Органи виконавчої влади з питань технічного регулювання та споживчої політики:

- забезпечення реалізації державної політики у сфері стандартизації, метрології, сертифікації;
- участь у розробленні технічних регламентів, нормативно-правових актів;
- сприяння співпраці з міжнародними органами у цій сфері;
- перевірка в суб'єктів господарської діяльності торгівлі, громадського харчування якості продукції, додержання вимог щодо безпеки товарів;
- прийняття рішень щодо припинення діяльності суб'єктів господарської діяльності у сфері торгівлі, громадського харчування, виробництва товарів, виконання робіт, що не відповідають вимогам нормативно-правових актів.

2. Установи і заклади державної санітарно-епідеміологічної служби Міністерства охорони здоров'я:

- здійснення державного санітарно-епідеміологічного нагляду;

- контроль та ліквідація причин, умов виникнення інфекційних захворювань людей через вживанням небезпечних молокопродуктів;
- нагляд за здійсненням державної політики з профілактики захворювань населення;
- здійснення державної санітарно-епідеміологічної експертизи небезпечних факторів, видача ліцензій на їх використання;
- надання висновків державної санітарно-ветеринарної експертизи щодо об'єктів поводження з відходами;
- розроблення заходів щодо забезпечення санітарно-епідеміологічного забезпечення.

3. Інспекції якості та формування ресурсів сільськогосподарської продукції державних адміністрацій та Міністерства аграрної політики України:

- контроль за дотриманням сільськогосподарськими, закупівельними та переробними підприємствами й організаціями вимог стандартів якості та сертифікації продукції;
- організація роботи з формування регіональних та державних ресурсів, закупівлі на конкурсних засадах продукції;
- участь в організації маркетингових досліджень ринку молока;
- здійснення контролю за виробництвом екологічно чистої продукції;
- здійснення нагляду за правильністю приймання продукції переробними підприємствами, визначення якісних показників продукції;
- контроль виплати дотацій сільськогосподарським виробникам.

4. Державні установи ветеринарної медицини Міністерства аграрної політики України:

- нагляд за дотриманням ветеринарно-санітарних вимог утримання тварин, процесів виробництва, очищення, охолодження, зберігання та транспортування молочної сировини на переробні підприємства;
- систематичний контроль за якістю і безпекою молочної продукції під час здійснення експортно-імпортних операцій;
- проведення ветеринарно-санітарної експертизи молока, одержаного від корів, з господарств, неблагополучних щодо інфекційних хвороб;
- здійснення ветеринарної експертизи молока при отруєннях, порушеннях обміну й незаразних хворобах тварин;
- здійснення ветеринарної експертизи питного молока, сирів, вершкового масла та інших видів молочної продукції [5; 6; 7].

Вступ України до Світової організації торгівлі та перспективи вступу до ЄС поставили гостру проблему щодо відповідності української продукції світовим вимогам якості та безпечності. Ці два елементи стали ключовими в досягненні та підтримці конкурентних переваг у світі глобалізації бізнесу [8; 9].

Однак сучасний стан правового регулювання у сфері виробництва й обігу молока та молочних продуктів має низку суттєвих недоліків.

По-перше, з набуттям чинності з 20 вересня 2015 р. Закону України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» та прийняттям Закону України «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин» склалася ситуація, коли низку інших законів, зокрема «Про молоко та молочні продукти», необхідно переглянути та/або скасувати взагалі. При цьому окремі норми Закону «Про молоко та молочні продукти» мають бути збережені на рівні підзаконних актів.

По-друге, в Україні ще й досі є чинними значна кількість регуляторних документів, які ґрунтуються на застарілих підходах та/або регулюють відносини в способи, що неможливі в умовах ринкової економіки, а також поширюються на суб'єктів, які вже не існують. При цьому варто зауважити, що надмірна деталізація окремих норм у разі їх виконання створює додаткові перешкоди та дискримінаційні умови порівняно з європейськими виробниками для суб'єктів господарювання, оскільки передбачає використання обладнання та технологічних прийомів, що вже давно не застосовуються.

По-третє, Україна взяла на себе низку зобов'язань щодо приведення у відповідність власного правового поля до вимог Європейського Союзу, у тому числі й щодо молока та молочних продуктів. Зокрема, це стосується імплементації Регламенту Європейського Парламенту та Ради (ЄС) № 853/2004 від 29.04.2004, яким встановлюються спеціальні гігієнічні правила для харчових продуктів тваринного походження; Регламенту Європейського Парламенту та Ради (ЄС) № 854/2004 від 29.04.2004, яким встановлюються спеціальні норми офіційного контролю продуктів тваринного походження, призначених для споживання людьми; Регламенту Комісії (ЄС) № 2073/2005 від 15.11.2005 про мікробіологічні критерії для харчових продуктів; Директиви Ради 2002/99/ЄС від 16.12.2002 щодо визначення ветеринарних правил, якими регулюється виробництво, переробка, розповсюдження та ввезення продуктів тваринного походження, призначених для споживання людиною та ін.

Четверте, зміна ідеології системи державного контролю у сфері виробництва та обігу харчових продуктів вимагає перегляду в бік спрощення тих вимог, що стосуються способів досягнення мінімально необхідного рівня показників безпечності та якості, а також запровадження систем управління ризиками у сферах виробництва й обігу продуктів харчування (НАССР та ін.), зокрема для молока та молочних продуктів [8].

Законодавством ЄС встановлено вимоги щодо безпечності молока на всіх етапах руху молочної продукції. Медико-санітарні правила щодо

виробництва та розміщення на ринку сирого молока, термообробленого молока та продукції на молочній основі регламентуються Директивою Ради 2002/99/ЄС від 16.12.2002 р. та Директивою Ради 2004/41/ЄС від 21.04.2004 р. Відповідно до європейського законодавства, продукти, що не відповідають нормативним вимогам, не можуть бути предметом торгівлі й заборонені для імпорту.

Одним із головних документів, у якому деталізовано вимоги щодо механізму визначення безпечності молока й молокопродуктів, призначених для споживання, є Регламент Комісії (ЄС) № 273/2008 від 05.03.2008 р. Необхідно також зазначити, що в країнах ЄС значна увага приділяється здоров'ю тварин, зокрема перевірки їх на наявність інфекційних захворювань, що можуть передаватись людині з молоком (зокрема, бруцельоз та туберкульоз) [10; 11].

Вимоги до якості сирого молока в Україні є значно нижчими, ніж у країнах Європейського Союзу, і допускають відхилення від європейських показників в кілька разів (див. табл. 1). Зокрема, молоко, що за українським стандартом відповідає гатункам «екстра» та «вищий» і визначається як сировина високої якості, за вимогами ЄС класифікується як «стерпне» та належить до найнижчого класу якості [12].

Таблиця 1

Основні вимоги щодо мікробіологічних показників безпечності молока в країнах світу та в Україні

Країна походження	Загальне бактеріальне обсіменіння, тис. КУО на 1 см ³	Кількість соматичних клітин, тис. на 1 см ³	Наявність залишків ветпрепаратів та інших інгібіторів
Швейцарія	80	350	не допускається
Більшість країн ЄС	50–100	400	не допускається
Норвегія, Великобританія	20	150	не допускається
Данія	30	200	не допускається
Німеччина	30	300	не допускається
США	10	225	не допускається
Україна:			
– екстра	100	400	не допускається
– вищий	300	400	є допустимі норми
– перший	500	500	–/–

Джерело: систематизовано автором за [10; 11]

Порівняльні дані щодо вимог до якості й безпечності сирого молока в Україні та країнах ЄС наведено в табл. 2.

Таблиця 2

Фізико-хімічні і санітарно-гігієнічні показники молока-сировини

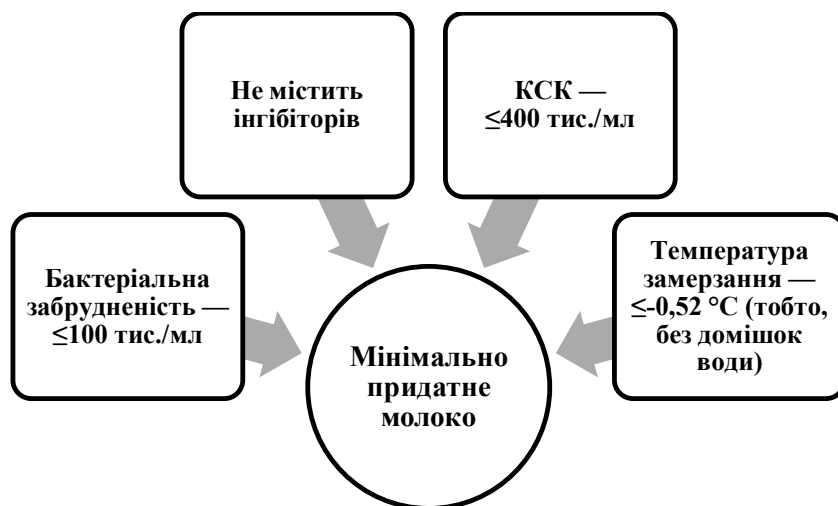
Показник	Норми за регламентом ЄС № 852-2004	Норми за ДСТУ 3662:2018
Кислотність, °Т	16,0-20,0	екстра – 16–17 вищий – 16–17 перший – ≤19
Величина рН, од.	SH-число = 6,4–7,4° SH рН = 6,6 %	
Густина, кг/м ³	1026,0–1034,0	не менше ніж 1027
Масова частка жиру, %	базисна норма 3,6	базисна норма 3,4
Масова частка білка, %	базисна норма 3,4	базисна норма 3,0
Ступінь чистоти за еталоном (група)	–	екстра – і вищий – і перший – і
Загальне бактеріальне обсіменіння, тис. КУО/см ³	не більше 100	екстра ≤100 вищий ≤300 перший ≤500
Редуктазна проба (клас)	не нижче 1 (до 300 тис.)	не нижче 1 (до 500 тис.)
Кількість соматичних клітин, тис. в 1 см ³	не більше 400,0	екстра ≤400 вищий ≤400 перший ≤500
Сичужно-бродильна проба (група)	не нижче	не нижче II
Наявність інгібуючих речовин	не допускається	не допускається
Масова частка соди, %	не допускається	не допускається
Наявність аміаку	не допускається	не допускається
Масова частка лактози, %	4,6–4,8	–
Температура, °С	6–8	екстра ≤6 вищий ≤8 перший ≤10

Джерело: систематизовано автором за [8; 10; 13]

З 1 січня 2020 р. в Україні було розпочато перехідний період з наближення до європейських вимог шляхом поетапного підвищення граничних значень для критеріїв до сирого молока: рівень загального бактеріального забруднення (ЗБЗ) і кількість соматичних клітин (КСК). Для дотримання таких критеріїв оператори ринку молока і молочних продуктів мають виконувати спеціальні гігієнічні вимоги до виробництва та введення в обіг сирого молока, затверджені Наказом Мінагрополітики № 118 від 12 березня 2019 р. «Про затвердження Вимог до безпеки та якості молока і молочних продуктів», яким встановлюються спеціальні гігієнічні правила для операторів ринку молока та молочних продуктів, що еквівалентні вимогам Європейського Союзу (ЄС), а саме секції IX додатку III Регламенту Європейського Парламенту та Ради (ЄС) № 853/2004 від 29.04.2004 р. [14; 15].

Сприяють створенню систем контролю за безпечністю харчових продуктів на основі оцінки ризиків у циклі виробництва та збуту молочних продуктів в Україні швейцарсько-український Проект з безпечності молока SAFOSO та проект Міжнародної фінансової корпорації IFC [16]

Загальна мета нових законодавчих змін в Україні – створити та впровадити в нашій державі сучасну систему контролю за безпечністю харчових продуктів на основі оцінки ризиків у молочному ланцюгу доданої вартості. Критерії мінімально придатного молока наведено на рис. 1.

Рис. 1. Критерії мінімально придатного молока

Нові національні стандарти, гармонізовані з європейськими, потребують поступового впровадження, тому наказом передбачено перехідний період:

- з 01 січня 2020 р. мікроорганізмів в молоці має бути ≤ 500 тис./мл, а соматичних клітин ≤ 500 тис./мл;
- з 01 січня 2021 р. кількість мікроорганізмів ≤ 300 тис./мл і КСК ≤ 400 тис./мл.

Однак редакція цього наказу, яка набула чинності 12 січня 2021 р., відтерміновує зміни в критеріях відповідності сирого молока на два роки. Отже, уже з 1 січня 2013 р. на харчову переробку мають приймати тільки молоко вищого та екстра гатунків, а з 1 січня 2024 р. – виключно «екстра» [18; 19].

Виконання цих умов не лише допоможе українським товарам вийти на європейський ринок. Воно зробить безпечнішими продукти для національного споживача – мешканців України. Нові вимоги стимулюватимуть підвищення обсягу виробництва молока вищого сорту. До того ж оновлення вимог у цій сфері дозволить привести національне законодавство у відповідність до вимог ЄС щодо ветеринарно-санітарних правил виробництва й обороту молока, визначення показників безпеки; зобов'яже переробників стежити за показниками якості та безпеки, ввести принципи ризик-орієнтованих підходів при формуванні

періодичності відбору зразків, покладаючи цю відповідальність на учасника ринку, залишаючи за компетентним органом інструмент контролю сумлінності оператора ринку.

Крім того, оператори ринку молока та молочних продуктів можуть запроваджувати власні вимоги до молочної сировини, які засновані на принципах системи аналізу небезпечних чинників й контролю в критичних точках та містять показники й процедури, що еквівалентні та/або мають рівень вищий, ніж визначений цими вимогами. Задля підтвердження безпечності харчової продукції у виробничі процеси суб'єкти господарювання мають можливість інтегрувати стандарти системи управління в галузі безпечності харчової продукції ДСТУ ISO 22000:2005 й застосовувати системи аналізу ризиків, небезпечних чинників і контролю критичних точок (НАССР). Гарантуючи безпечність продукції, виробник наголошує високу якість товару та існування системи цінностей відносно конкретного продукту, тобто створює персоніфікований позитивний образ торговельної марки.

Можливе також застосування стандарту GRI (Global Reporting Initiative), в основі якого лежить концепція сталого розвитку, тобто знаходження балансу між задоволенням потреб споживачів, природного навколишнього середовища та аналогічних потреб майбутніх поколінь. Запроваджуючи принципи соціальної відповідальності за допомогою стандарту ISO 26000 «Системи управління соціальною відповідальністю», підприємство документально затверджує свою соціальну та екологічну свідомість. Ці стандарти декларують настанови щодо принципів соціальної відповідальності, ключових суб'єктів та звітів, які стосуються соціальної відповідальності, а також шляхів інтеграції соціально відповідальної поведінки до існуючих організаційних стратегій, систем, практик і процесів (див. табл. 3) [20; 21].

Отже, планомірна й продумана діяльність виробників молочної продукції, яка здійснюється відповідно до вимог міжнародних регламентів якості, забезпечує перспективне ведення та розвиток бізнесу, постійне поліпшення діяльності.

Висновки. Якість та безпечність молока і молочних продуктів – питання надзвичайно гостре й важливе. Тільки пильності, старанності і грамотності покупця під час вибору цього товару недостатньо, щоб захистити своє право на безпечну та якісну продукцію. Крім того, варто зазначити, що визначення якісних показників харчових продуктів стандартизованими методами потребує більшої уваги та розробки більшої кількості саме державних стандартів як гарантії контрольованої якості вітчизняної молочної продукції. Тільки шляхом реалізації зазначених вище заходів країна загалом та вітчизняні товаровиробники зокрема зможуть гарантувати виробництво якісної молочної продукції та як наслідок підвищення рівня продовольчої безпеки.

Таблиця 3

Світові стандарти виробництва якісної молочної продукції

Стратегічні орієнтири	Інструменти реалізації	Результати впровадження
Безпека та здоров'я персоналу	OHSAS 18001	Соціальна мотивація персоналу; запобігання аварійним ситуаціям; уникнення витрат на штрафи та ліквідацію наслідків кризових ситуацій; освіта співробітників.
Ефективне використання ресурсів	TQM	Раціональне природокористування; запровадження енерго- та водозбереження; зростання продуктивності праці; використання альтернативних джерел енергії; ресайклінг
Якість продукції	ISO 9001	Забезпечення потреб споживачів
Зелене підприємництво	Organic standards	Виготовлення високоякісної продукції; підвищення конкурентоспроможності продукції; позбавлення торговельних бар'єрів; вихід на міжнародний ринок
Соціально відповідальне виробництво	ISO 26000	Позитивний імідж підприємства; лояльність споживачів; нові ринки збуту; розширення асортименту продукції; виробництво закритого циклу; задоволення потреб екологічно свідомих споживачів
Безпечність продукції харчування	ISO 22000, HACCP	Зміна відносин із владою та споживачами; державні преференції; пільгове кредитування; етична бізнес практика

Джерело: систематизовано автором за [8; 20; 21]

Так, основними інструментами на ринку молочної продукції має бути законодавче регулювання умов створення та відносин правоздатності суб'єктів господарювання, ліцензування; регулювання просторово-географічного розміщення об'єктів виробництва й торгівлі; нормативно-правове регулювання порядку виробництва та організації продажу товарів молочної промисловості, встановлення правил та порядку торгівлі окремими групами молочних товарів, удосконалення системи соціального захисту і безпеки споживачів завдяки виконанню функцій стандартизації та захисту прав споживачів; розвиток інфраструктури на регіональному рівні та стимулювання підприємницької діяльності; розвиток професійної освіти; інформаційно-консультативне забезпечення бізнесу. Зазначені стандарти визначаються також станом споживчого ринку молочних продуктів, який характеризується рівнем забезпеченості продуктами споживання високого рівня якості, представленими на ринку. Стандартизація передбачає також відповідальність виробників за завдану шкоду здоров'ю в разі споживання товару неналежної якості.

Список використаних джерел:

1. Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів : Закон України від 23.12.1997 р. № 771/97-ВР. Редакція від 21.03.2021. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/771/97-вр>
2. Про забезпечення санітарного епідемічного благополуччя населення : Закон України від 24.02.1994 р. № 4004-ХІІ. Редакція від 14.01.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4004-12#Text>
3. Про молоко та молочні продукти : Закон України № 1870-ІV від 24.06.2004 р. Редакція від 16.10.2020. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1870-15#Text>
4. Про ветеринарну медицину : Закон України від 25.06.1992 № 2498-ХІІ. Редакція від 21.03.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2498-12#Text>
5. Рахутин Г. С. Концепция разработки унифицированной системы показателей качества. *Стандарты и качество*. 2004. № 1. С. 86–88.
6. Кучер Ю. Е. Основні заходи поліпшення якості та безпеки харчової продукції. *Економіка та суспільство*. 2017. С. 559–561.
7. Жалінська І. В. Напрями розвитку системи управління якістю в операційній діяльності молокопереробних підприємств України. *Інфраструктура ринку*. 2017. Вип. 4. С. 51–56.
8. Галушко В. П. Забезпечення якості молока у виробничому ланцюзі з урахуванням міжнародних стандартів. *Український журнал прикладної економіки*. 2020. Т. 5. № 2. С. 173–180.
9. Ціхановська В. М. Адаптивний розвиток молочного виробництва в Україні під впливом євроінтеграційних процесів. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Вип. 14. Ч. 4. С. 20–23.
10. Ринок молока: порівняльно-правове дослідження відповідності законодавства України ACQUIS COMMUNAUTAIRE Європейського Союзу. Київ, 2009, 120 с. URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2012/05/17/201205170000007326.pdf>
11. Директива Совета 2002/99/ЕС от 16 декабря 2002 года, устанавливающая ветеринарно-санитарные правила, регулирующие производство, переработку и внедрение продуктов животного происхождения для потребления человеком. URL: <http://www.fsvps.ru/fsvps-docs/ru/laws/eu/2002-99.pdf>
12. Новгородська Н. В., Блащук В. В. Проблеми якості молока в Україні. *Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С. З. Гжицького*. 2015. Т. 17. № 1 (61). Ч. 4. С. 72–76.
13. Молоко-сировина коров'яче. Технічні умови : ДСТУ 3662:2018. Національний стандарт України. Київ : ДП «УкрНДНЦ», 2018. Чинний від 2019-01-01.
14. Про затвердження Вимог до безпечності та якості молока і молочних продуктів : Наказ Мінагрополітики України № 118 від 12.03.2019. Редакція від 12.01.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0593-19#Text>
15. Віктор Шеремета. Аналіз регуляторного впливу проекту наказу Міністерства аграрної політики та продовольства України «Про затвердження Вимог до безпечності та якості молока і молочних продуктів». URL: <https://minagro.gov.ua/ua/npa/proekt-nakazu-ministerstva-agrarnoi-politiki-ta-prodovolstva-ukraini-pro-zatverdzhennya-vimog-do-bezpechnosti-ta-yakosti-moloka-i-molochnikh-produktiv-1>
16. Буніч І. П., Соколовська І. М. Інвестиції в сільське господарство як основне джерело для розвитку молочної промисловості в Україні. *Priority directions of science development. Abstracts of the 1st International scientific and practical conference. SPC "Sci-conf.com.ua"*. Lviv, Ukraine, 2019. P. 240–244. URL: <http://dspase.oneu.edu.ua/jspui/handle/123456789/10758>
17. Щирова Н., Висоцька І. Підвищення вимог до сирого молока відтермінується на два роки. URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/Стаття_Тваринництво_сьогодні_Січень_2021.pdf
18. Молоко в Україні вироблятиметься за новими вимогами. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/moloko-v-ukrayini-viroblyatimetsya-za-novimi-vimogami>

19. Круглий стіл «Безпечність сирого молока»: які вимоги до молочних ферм?
URL: <https://avm-ua.org/uk/post/kruglij-stil-bezpechnist-sirogo-moloka-aki-vimogi-do-molocnih-ferm?milku=1>

20. Theuws M., Huijstee M. Corporate Responsibility Instruments : A Comparison of the OECD Guidelines, ISO 26000&the UN Global Compact. *Centre for Researchon Multinational Corporations*. Amsterdam, 2013. 43 p.

21. Маматова Т. В. Міжнародні стандарти корпоративної соціальної відповідальності: механізм адаптації для органів державного контролю України. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2010. № 1 (4). С. 109–120.

